

ПРЕФЕРЕНЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Терлецький В. К., кандидат біологічних наук, доцент

Луцький інститут розвитку людини Університету «Україна»

Філіпенко А. Б., кандидат біологічних наук, доцент

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Волинська обласна організація ВЕЛ

В умовах постійного збільшення промислово-технічного потенціалу суспільства, який служить для задоволення фізіологічних, матеріальних та інших потреб людини, різко зросла загроза негативних наслідків життєдіяльності людей на стан і відтворення природних ресурсів та на довкілля в цілому. Такий негативний вплив часто переростає у різноманітні екологічні кризи, які в багатьох районах планети стали справжнім національним лихом [3, 4, 6]. До подібних кризових явищ належать: погіршення стану земель через посилення процесів ерозії ґрунту, забруднення його важкими металами і радіонуклідами, збільшення площ з дуже кислими ґрунтами та ін. Винищення лісів надмірними рубками, збільшення збитків від лісових пожеж, небажана зміна порід у насадженнях і збіднення різноманітних лісових ресурсів – це інший варіант тяжких екологічних криз. Викликає тривогу і стан водних ресурсів: забруднення водойм, відсутність або неефективність систем очищення води, скорочення запасів і вилову цінних видів риб. Все це свідчить про порушення рівноваги в екологічних системах.

Ось чому настав час замислитись над подальшим зростанням промислово-техногенного впливу на навколишнє середовище за рахунок освоєння нових виробничих потужностей, виконання найрізноманітніших проектів природокористування, здатних значно поглибити негативний вплив на довкілля, перетворити негативні явища на екологічні кризи, що несуть загрозу не лише місцевій громаді, а й усім існуючим формам життя в регіоні та далеко за його межами. Щоб заздалегідь передбачити негативні впливи проектів на стан довкілля, необхідно проводити екологічну експертизу. За деякими оцінками дослідників, запобігання забрудненню природного середовища обходиться в чотири–п'ять разів дешевше, ніж ліквідація негативних наслідків ряду екологічно необґрунтованих рішень [1, 2, 3].

Екологічна експертиза проектів передбачена чинним законодавством України [4, 6]. І тут, поряд з державною екологічною експертизою, значні потенційні можливості може продемонструвати експертиза, виконана силами природоохоронних організацій та об'єднань громадян, яким не байдужа доля власних дітей та онуків. Отже, йдеться про громадську екологічну експертизу та про перспективи її активного впровадження в усі сфери життєдіяльності українського суспільства.

Але спочатку ознайомимось із завданнями екологічної експертизи та її видами, передбаченими Законом України «Про екологічну експертизу», що дасть нам можливість краще викласти специфіку участі громадськості в експертизі найрізноманітніших проектів і об'єктів. Серед документів, які, на

думку автора, можуть бути корисними для організації громадської екологічної експертизи проектів і об'єктів, доцільно виділити закони України «Про екологічну експертизу» та «Про основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року», Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля, Положення Всеукраїнської громадської експертної ради з екологічних питань про широку громадську експертизу та громадський контроль, Положення про громадського інспектора з охорони довкілля.

Відповідно до Закону України «Про екологічну експертизу», екологічна експертиза – це *«встановлення відповідності документів і (або) документації, що обґрунтовують заплановану у зв'язку з реалізацією об'єкта екологічної експертизи господарську та іншу діяльність, екологічним вимогам, встановленим технічними регламентами та законодавством у галузі охорони навколишнього середовища, з метою запобігання негативного впливу такої діяльності на навколишнє середовище»*.

Щодо визначення поняття екологічної експертизи є дві точки зору. По-перше, таке широке визначення екологічної експертизи дає можливість зробити її більш комплексною, врахувати не тільки екологічні, а й тісно пов'язані з ними соціальні, економічні та інші наслідки [5]. По-друге, включення в поняття екологічної експертизи вимоги про з'ясування всіх без винятків наслідків реалізації господарської діяльності розмиває предмет екологічної експертизи, робить її неформалізованою. Тому екологічна експертиза повинна мати конкретніше формалізоване спрямування. Її проводять на основі чітких вимог чинного законодавства і відповідних технічних нормативів.

Екологічну експертизу здійснюють у вигляді попередньої перевірки відповідності проектів і наслідків діяльності підприємств вимогам охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки суспільства. Метою екологічної експертизи є профілактика і недопущення шкідливих наслідків господарської діяльності для довкілля, здоров'я людини та екологічної безпеки суспільства. Екологічна експертиза виконує функцію попереджувального екологічного контролю. Вона є також важелем стабілізації екологічного правопорядку в усіх видах життєдіяльності суспільства, у дотриманні прав кожного громадянина на здорове довкілля на відповідну екологічну інформацію.

Основними завданнями екологічної експертизи є:

- визначення ступеня екологічного ризику і безпеки запланованої або здійснюваної діяльності;
- організація комплексної, науково обґрунтованої оцінки об'єктів екологічної експертизи;
- встановлення відповідності об'єктів експертизи вимогам екологічного законодавства, санітарних норм, будівельних норм і правил;
- оцінка впливу діяльності об'єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей і якість природних ресурсів;
- оцінка обґрунтованості заходів захисту стану навколишнього середовища і здоров'я людей;

– підготовка об'єктивних висновків екологічної експертизи щодо запроектованих або діючих об'єктів.

Основними принципами проведення екологічної експертизи є:

- гарантування безпечного для життя та здоров'я людей навколишнього природного середовища;
- збалансованість екологічних, економічних, медико-біологічних і соціальних інтересів регіону з урахуванням місцевої громадської думки;
- наукова обґрунтованість, незалежність, об'єктивність, комплексність, варіантність, превентивність, гласність;
- екологічна безпека, територіально-галузева та економічна доцільність реалізації об'єктів екологічної експертизи, запланованої чи здійснюваної діяльності;
- державне регулювання усіх сфер життєдіяльності суспільства;
- законність запланованих або здійснюваних видів діяльності.

Під час виконання екологічної експертизи необхідно враховувати презумпцію ймовірної екологічної небезпеки об'єкта. Тому кожен проєктований об'єкт підлягає перед початком будь-якої форми діяльності обов'язковій екологічній експертизі. Вона має дати комплексну оцінку впливу запланованої діяльності на стан довкілля та здоров'я населення відповідно до діючих нормативів екологічної безпеки. Для цього необхідно мати достовірну інформацію про запланований об'єкт, забезпечити його незалежну та науково обґрунтовану експертизу. Її наслідки (висновки екологічної експертизи) потребують широкої гласності та громадського обговорення. Екологічна експертиза розцінюється сьогодні як один з найважливіших і ефективних нормативних важелів запобігання кризовим ситуаціям у довкіллі та оптимізації умов життєдіяльності регіональної громади.

В Україні здійснюють кілька різних видів екологічної експертизи. Державна екологічна експертиза серед них є основною і обов'язковою для всіх проєктів і об'єктів діяльності. Висновки державної екологічної експертизи враховують керівники цих об'єктів (проєктів) за діючим законодавчим порядком. Висновки інших видів екологічної експертизи мають лише рекомендаційний рівень значущості, але їх слід враховувати при під час проведення державної екологічної експертизи.

Таким чином, *громадська екологічна експертиза* (ГЕЕ) має спільні завдання з державною, але й певні відмінності від неї. Її, зокрема, здійснюють у будь-якій сфері діяльності, що потребує екологічного обґрунтування, за ініціативою громадських організацій або інших громадських формувань. ГЕЕ можна виконувати одночасно з державною експертизою, створивши еколого-експертні комісії від різних громадських організацій, заінтересованих у цій роботі.

Важливим елементом екологічної експертизи, як було зазначено раніше, є встановлення презумпції потенційної екологічної небезпеки об'єкта. Тому під час проведення ГЕЕ слід звернути особливу увагу на повноту оцінки впливу на навколишнє середовище. Чинні нормативи включають обов'язкове прогнозування впливу запланованої діяльності на стан навколишнього середовища та обґрунтування допустимості такого впливу відповідно до природоохоронного законодавства України. Прогнозування виконують за

кошти замовника, воно є одним з основних нормативних вимог до проектування і здійснення всіх форм діяльності. Замовник також зобов'язаний передбачити необхідні заходи щодо захисту навколишнього середовища. Ці матеріали мають назву «Оцінка впливу запланованої діяльності на навколишнє середовище (ОВНС)». Вони є обов'язковими для всіх видів діяльності, тому що замовник несе відповідальність за порушення екологічної безпеки в регіоні відповідно до чинного законодавства України. Подібні прогнози та обґрунтування, описи передбачених заходів захисту довкілля (ОВНС) входять до складу документації, поданої на експертизу. Відсутність або неповнота матеріалів ОВНС є підставою для їх повернення замовнику на доопрацювання.

Документація, яку надають на експертизу, досить часто містить прямі суперечності з чинними правовими нормативами. Тому під час проведення екологічної експертизи насамперед шукають саме такі невідповідності. Подібні матеріали заслуговують на особливу увагу у процесі проведення ГЕЕ, а також будь-якої іншої екологічної експертизи.

Оцінка впливу на навколишнє середовище при ГЕЕ не обмежується розрахунком параметрів передбачуваних впливів на довкілля за проектною документацією. В екологічній експертизі потрібно також виконати:

- аналіз альтернативних варіантів запланованої діяльності;
- проект моніторингу за об'єктом після реалізації проекту;
- етап громадських слухань висновків екологічної експертизи.

Таким чином, широке обговорення існуючої проблеми (громадські слухання) є одним з безумовних елементів виконання ГЕЕ. Воно передбачає інформування громадськості про заплановані слухання, де всі заінтересовані сторони мають можливість не лише взяти в них участь, а й висловити власну думку з приводу проблеми. Метою процесу обговорення є вчасне виявлення ймовірних або фіксація вже виявлених негативних екологічних (і пов'язаних з ними соціальних та економічних) наслідків реалізації проекту. Це особливо важливо на ранніх етапах проектування, коли внесення змін до проекту є найменш обтяжливим для замовника. Без такого обговорення проектна документація не може бути затверджена ГЕЕ та передана на державну екологічну експертизу.

Подібні правові положення є важливими для державної екологічної експертизи. Їх потрібно враховувати і в діяльності громадських об'єднань та громадян у процесі виконання ГЕЕ. Зокрема, громадяни та громадські організації (об'єднання) в галузі екологічної експертизи мають право:

- висувати пропозиції про проведення ГЕЕ господарської та іншої діяльності, реалізація якої порушує екологічні інтереси населення, що проживає на певній території;
- направляти у письмовій формі спеціально уповноваженим державним органам у галузі екологічної експертизи аргументовані пропозиції щодо екологічних аспектів запланованої господарської та іншої діяльності;
- одержувати від спеціально уповноважених державних органів, які організовують проведення державної екологічної експертизи об'єктів, інформацію про результати її проведення;
- здійснювати інші дії в галузі екологічної експертизи, що не суперечать законодавству України.

Крім того, під час підготовки висновку державної екологічної експертизи експертною комісією та ухвалення рішення про реалізацію об'єкта державної екологічної експертизи слід розглядати матеріали, що відображають громадську позицію щодо означеної проблеми.

Громадська екологічна експертиза (ГЕЕ) залишається найменш вивченою і нормативно обґрунтованою складовою екологічної експертизи в Україні. Вона була задекларована ще на початку української незалежності, але й досі мало забезпечена законодавчо та не знайшла широкого впровадження в практичній діяльності суспільства.

Поняття про громадську екологічну експертизу виникло в кінці 80-х років 20 століття і було одним з найперспективніших проявів прагнення суспільства до демократизації. Це поняття трактували по-різному. Під незалежною екологічною експертизою розуміли різні засоби одержання та аналізу інформації (екологічний моніторинг, оцінка впливу на навколишнє середовище, незалежні дослідження). Йшлося також про ГЕЕ природного комплексу або діючого підприємства. Різні тлумачення означеного поняття є цілком обґрунтованими, адже всі вони базуються на поглибленому аналізі явища, здійсненому на основі накопиченого суспільством досвіду.

У формуванні нормативно-правових засад ГЕЕ виділяють три етапи [3]:

- етап формування передумов правового регулювання громадської екологічної експертизи (початок 80–90-х років);
- етап законодавчого закріплення засад ГЕЕ (прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 25 червня 1991 року – середина 90-х років);
- етап юридичного оформлення правового статусу ГЕЕ в системі екологічного права України (прийняття 9 лютого 1995 року Закону України «Про екологічну експертизу» – до сьогодні).

Чинне законодавство передбачає активну взаємодію між громадськими екологічними організаціями, статутами яких передбачено проведення екологічної експертизи. Взаємодія здійснюється також між цими організаціями та органами місцевої державної адміністрації. Коло об'єктів ГЕЕ, за чинним законодавством, не обмежується спеціальними вимогами, і це надає громадськості широкі повноваження для застосування експертних знань у дослідженні об'єктів, які можуть негативно впливати на життя та здоров'я громадян або на стан довкілля та місцевих природних ресурсів.

Громадська організація, яка хоче проводити ГЕЕ, має виконати передбачені нормативами організаційні дії, серед яких:

- реєстрація запланованої ГЕЕ проекту або об'єкта експертизи;
- одержання належної документації, пов'язаної з реєстрацією;
- призначення керівника ГЕЕ та формування експертної комісії з визначенням їхніх завдань і функцій;
- організація взаємодії з державною екологічною експертизою і форми зв'язків з нею;
- створення умов роботи експертної комісії (приміщення для засідань, належна документація і технічне оснащення);
- укладення договорів (угод) з експертами (якщо експерти працюють не на громадських засадах, необхідно визначити оплату їхньої праці);

- організація інформаційної служби за ходом проведення ГЕЕ;
- налагодження роботи з громадськістю та місцевими громадськими організаціями;
- підготовка висновків та організація громадських слухань за результатами ГЕЕ;
- визначення ймовірних джерел фінансування ГЕЕ.

Таким чином, для проведення ГЕЕ потрібна насамперед наявність зареєстрованої громадської організації, статут якої передбачає можливість проведення такої експертизи. У противному разі організації доведеться пройти реєстрацію або доповнити статут, чи об'єднати зусилля з іншою організацією, яка має право на таку діяльність. Але спеціальної ліцензії на право проведення ГЕЕ громадські організації, згідно з чинним законодавством, не повинні мати.

Слід пам'ятати, що висновок ГЕЕ носить лише рекомендаційний характер. Щоб зробити його переконливим для державної експертної комісії та місцевих органів влади, доцільно провести посилені оцінки й дослідження.

До того ж, завдання ГЕЕ полягає в тому, щоб показати наявність проблеми та необхідність її розв'язання. Наприклад, населення занепокоєне проблемою, що здатна призвести до тяжких негативних наслідків для навколишнього середовища. От ГЕЕ і загострює увагу на цих фактах, а необхідні дослідження можна виконати пізніше за рекомендаціями експертизи. Виходячи з принципу презумпції потенційної екологічної небезпеки, проведення таких досліджень має бути покладено на замовника, здатного їх оплатити і заінтересованого в результатах досліджень.

Важливим завданням керівника експертизи є організація взаємодії між членами ГЕЕ в процесі її виконання. Якість ГЕЕ залежить від такої взаємодії, рівня професіоналізму та відповідальності експертів. Як правило, одна людина не зможе кваліфіковано провести всі необхідні аналізи. Тому діалог між експертами-фахівцями має відбуватися коректно і доброзичливо. Залучення сторонніх фахівців може призвести до різного тлумачення проблеми, і запрошений експерт може висловити несподівані висновки. Тому необхідно чітко ставити завдання перед експертами, видавши їм конкретні технічні завдання. Подібну практику застосовують і під час проведення державної експертизи. Необхідно підготувати форму типового технічного завдання для ГЕЕ. Глибина розроблення технічного завдання може бути різною, залежно від можливостей і завдань ГЕЕ. Важливо, щоб вона сприяла меті та завданням експертизи. Корисно попередньо обговорити завдання з експертом і сформулювати спільну позицію для подальшої роботи.

Важливо також приділяти увагу взаємодії з широкою громадськістю, організації двостороннього потоку інформації. Закон «Про екологічну експертизу» зобов'язує заздалегідь поінформувати населення про ГЕЕ, хід її проведення та результати експертизи. Найкраще робити це через засоби масової інформації: газети, радіомовлення, телебачення. Оголошуючи початок ГЕЕ, необхідно вказати контактний телефон або адресу, за якими заінтересовані представники громадськості можуть звернутися до відповідального представника ГЕЕ. Подібна інформація може забезпечити неабияку підтримку ГЕЕ, сприяти успішному її проведенню. Громадськість виступає також джерелом інформації, необхідної для виконання ГЕЕ. Тому

організована процедура консультацій з громадськістю може дати експертній комісії виключно важливий матеріал, добути який іншим шляхом буде складно.

Нарешті, громадські слухання сприяють популяризації мети ГЕЕ. Вони є необхідним компонентом такого аналізу проблеми, предметом двосторонньої інформації та підтримки. Власне, громадські слухання є необхідною складовою процесу ОВНС, обов'язковою для аналізу потужних і небезпечних об'єктів. Цю процедуру проводить замовник до подання проектної документації на екологічну експертизу, в процесі її підготовки. Якщо в складі матеріалів ОВНС немає матеріалів обговорення проекту з широкою громадськістю, це буде підставою для повернення проекту на доопрацювання з вимогою провести громадські слухання. Організація громадських слухань у разі проведення ГЕЕ передбачає визначення мети цих слухань і широку поінформованість населення.

Результатом ГЕЕ є «Зведений висновок» – підсумковий документ, який відображає думку всієї експертної комісії (або громадської організації, яка виконувала ГЕЕ проекту). Чинні нормативні документи регламентують форму такого документа лише для державної екологічної експертизи. Останній може містити цілком контрастні оцінки проекту, тобто бути позитивним або негативним, залежно від оцінки потенційної загрози проекту (об'єкта) для навколишнього середовища. Але найчастіше спектр оцінки об'єкта експертизи, яку здійснив еколого-експертний орган, виявляється ширшим, тобто висновок ГЕЕ може бути позитивним, умовно негативним з поверненням об'єкта експертизи на доопрацювання та принципово негативним. Він може включати примітки, додатки, а також відображати матеріали публічних (громадських) слухань та відкритих засідань, пропозиції щодо конкретних напрямів доопрацювання проектних матеріалів та усунення недоліків, що лише сприяє виявленню особливостей та уточненню позиції громадськості стосовно конкретного об'єкта громадської екологічної експертизи.

Розвиток правових засад екологічної експертології в руслі концепції сталого розвитку свідчить про те, що на сьогоднішній день створено передумови для широкого впровадження громадської екологічної експертизи, а також для закріплення в праві принципу обов'язковості врахування висновку ГЕЕ заінтересованими особами. Юридичну і фактичну обов'язковість врахування висновку ГЕЕ, зокрема негативного, можна забезпечити шляхом закріплення у законодавстві обов'язку власника об'єкта експертизи або іншої уповноваженої особи розробити альтернативні варіанти реалізації цього об'єкта та погодити їх з громадськістю. У такому разі альтернативність відповідатиме вимогам міжнародно-правового регулювання оцінки впливів небезпечних об'єктів на довкілля. Діяльність з обговорення альтернативних варіантів у процесі взаємодії із заінтересованою громадськістю доцільно здійснювати, поки висновок наступної (додаткової або повторної) ГЕЕ не стане позитивно орієнтованим, що дасть можливість раціонально будувати об'єкти підвищеної екологічної безпеки без погіршення екологічної ситуації в регіоні.

Юридичне значення висновку ГЕЕ, особливості його структури та обов'язкове врахування державними структурами теж повинно бути відображене у чинному законодавстві та в спеціальному Положенні про громадську екологічну експертизу.

Складнощів в організації ГЕЕ є досить багато. Це стосується нормативно-правової основи ГЕЕ та її фінансування, яке не передбачається законом. Воно здійснюється на добровільних засадах або за рахунок власних коштів громадських організацій. Джерелами коштів можуть бути також позабюджетні екологічні фонди в регіонах, добровільні пожертви, цільові спонсорські виплати, гранти благодійних організацій та ін. Через це можливості реалізації ГЕЕ є досить обмеженими. Обмеження стосуються і затверджених законодавством прав ГЕЕ та форм її реалізації. У більшості випадків ГЕЕ проводять, коли проект повністю готовий, а необхідні рішення здійснені замовником (проектувальником). Тому висновки ГЕЕ можуть виявити погодження з готовим проектом або цілком заперечити його. Можливість доопрацювання проекту на основі висновків ГЕЕ є малоймовірною. Найчастіше дії за висновками ГЕЕ носять «косметичний» характер, тому що спрямовані на дрібні деталі доопрацювань. Вважають, що ГЕЕ може бути засобом зупинки «катастрофічного проекту», але вона мало пристосована для серйозного доопрацювання проекту та внесення до нього докорінних змін.

Ось чому важливо звернути увагу на чітке дотримання процедури ОВНС, яка має значно більшу гнучкість і яку можна вдосконалити (змінити) на ранній стадії підготовки проекту. Щоправда, участь громадськості у цій процедурі не регламентована, а тому можливості ГЕЕ в ній потребують додаткового нормативного забезпечення. І все ж саме процедура ОВНС залишається важливою перспективною позицією для ГЕЕ, якщо її виконувати з урахуванням європейського досвіду життєдіяльності демократичного суспільства.

Наша обласна організація має певний досвід в організації та проведенні ГЕЕ. Зокрема, експертиза постмеліоративних змін природних ландшафтів у верхів'ях річки Прип'ять (Волинська обл.) дала свого часу обґрунтовані підстави довести методами біоіндикації, що в регіоні активізуються процеси деградації ґрунтів та складу рослинності, показати загрозу цих процесів для стану насаджень Шацького національного природного парку, а нещодавно – підтвердити екологічні ризики розбудови Хотиславського кар'єру в Білорусі для унікальних природно-заповідних об'єктів Полісся. Ми також виконували ГЕЕ забруднень природних ландшафтів у зоні дії військових об'єктів Волинської, Рівненської, Житомирської та Київської областей, організовували громадські слухання для обговорення ряду проблем: екологічний стан Волині, проблеми лісокористування в області, стан малих річок та ін. На жаль, протягом останніх років цю практику ГЕЕ та громадських слухань в області місцева адміністрація стала ігнорувати.

Висновки:

1. Громадська екологічна експертиза є дієвим важелем демократизації суспільства і відповідає завданням програми збалансованого розвитку, тому подібна форма моніторингу за станом довкілля і рівнем природокористування має стати системним і нормативно зумовленим принципом життєдіяльності суспільства.

2. Запропонувати заінтересованим громадським організаціям та об'єднанням взяти участь у розробленні та обговоренні проекту Положення про громадську екологічну експертизу з подальшим її правовим погодженням і затвердженням.

3. Звернутися до уряду України з вимогою контролю за виконанням положень Закону України «Про основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року» (2010 р.) щодо широкого впровадження громадської екологічної експертизи, порушень у системі ресурсокористування та відсутності безперервної екологічної освіти в Україні.

Література:

1. Бринчук М. М. Екологическое право. – М. : МАУП, 2005. – 239 с.
2. Дубовик О. В. Екологическое право. – М. : Проспект, 2009. – 325 с.
3. Позняк Е. В. Реалізація права громадян на участь в проведенні громадської екологічної експертизи // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2001. – Вип. 41. – С. 27 – 30.
4. Позняк Е. В. Правові аспекти здійснення громадської екологічної експертизи в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсове право. – Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ, 2005. – 19 с.
5. Топчиев А. Г. Геоэкология: географические основы природопользования. – Одесса : Астропринт, 1996. – 392 с.
6. Храмова Ю. Р. До питання про правові проблеми здійснення екологічної експертизи // Держава і право. – 2000. – № 8. – С. 17.
7. Чегасов Г. С. Про роботу управління Державної екологічної експертизи в 1998 році // Екологічна експертиза та ОВНС. – 1999. – № 1. – С. 11.
8. Закон України «Про екологічну експертизу» / від 9 лютого 1995 року № 45/95-ВР.
9. Закон України «Про основні засади державної екологічної політики України на період до 2020 року» / від 21 грудня 2010 року № 2818-VI.
10. Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля / Наказ Мінприроди України від 18 грудня 2003 р. № 168.